

Calvijn en de Nederlandse Cultuur

James Kennedy

“Calvijn heeft veel erfgenamen” heeft iemand ooit gezegd. Maar deze erfgenamen lijken niet allemaal op elkaar. De theoloog Christopher Elwood denkt dat deze verschillen voortkomen uit een innerlijke tegenstrijdigheid bij Calvijn zelf. Aan de ene kant heeft hij vrijheid hoog in het vaandel staan, maar aan de andere kant wil hij graag orde op zaken stellen en hunkert hij naar duidelijkheid en structuur. Dit spanningsveld is in de loop der eeuwen alleen maar groter geworden en dat maakt het niet gemakkelijk om de invloed van Calvijn op de cultuur eenduidig vast te stellen.

Dát er aanwijsbare historische lijnen zijn tussen Calvijn en de Nederlandse cultuur lijkt me aannemelijk. Neem de Nederlandse hang naar collegiaal bestuur. Het zou zijn oorsprong kunnen hebben in de pre-calvinistische of niet-calvinistische burgerlijke cultuur van Holland (zoals sommige wetenschappers hebben beweerd). Maar de kerkenraad van Genève – ingevoerd in Nederland tijdens de Reformatie – heeft wellicht de Nederlandse ideeën over goed bestuur mede vormgegeven, met zijn wantrouwen van alleenheersers (de dominee) en de behoefte om elkaar ter verantwoording te roepen. Misschien heeft Calvijn ook mede aan de wieg gestaan van de sterke leescultuur in Nederland, want de theoloog uit Genève hechtte veel waarde aan de educatie van leken en stimuleerde hun leesvermogen.

En zo zijn er meerdere verbindingen tussen Calvijn en de Nederlandse cultuur te bedenken, maar niet alle verbindingen zijn plausibel en na 500 jaar zijn een aantal nogal speculatief. Want het is niet gemakkelijk om een link te leggen tussen Calvijn en de cultuur. Calvijn schreef veel over theologie en had duidelijke opvattingen had over de magistraat, maar hij is zwijgzaam over ‘de cultuur’, laat staan de Nederlandse cultuur. De zoektocht naar de culturele effecten van een theoloog of een theologie is ook een moderne onderneming. Toch kunnen we wel iets leren over de wijze waarop Nederlanders zijn omgegaan met de erfenis van Calvijn, om zo zijn betekenis voor de Nederlandse cultuur beter te kunnen duiden. Ik zou dat willen doen aan de hand van Calvijns grote belangstelling voor de *tertio usus legis*, het zgn. derde gebruik van de wet, waarin de christen de wet ziet als richtsnoer voor een heilig leven in de kerk en de samenleving. Met de wet in hun hand stellen christenen zich op als hun broeders hoeder. Dit theologische accent zie je terug in de manier waarop Nederlanders de erfenis van Calvijn beschouwen.

Eigenlijk zijn er in de beeldvorming twee Calvijns die hun entree hebben gemaakt in het Nederland sinds de 19^e eeuw: de Calvijn en de calvinisten van het volksdeel van orthodoxe protestanten, de gereformeerden, de mannenbroeders, de neo-Calvinisten. En de Calvijn die een vader werd voor de hele Nederlandse cultuur, of je nu gelovig bent of niet, of je het nu leuk vindt of niet (en de meeste Nederlanders vinden dat helemaal niet leuk). Want ieder Nederlander, ongeacht zijn levensbeschouwing, heeft het calvinisme een beetje in zijn bloed zitten.

In de eerste plaats Calvijn als geestelijk leider van een volksdeel. De calvinisten hadden, volgens liberale historici als Robert Fruin, een aandeel in de Nederlandse opstand van zestiende eeuw. Hoewel het verhaal van Nederland natuurlijk groter is dan het verhaal van de calvinisten, was Groen van Prinsterer van mening dat het succes van de Opstand en van de Republiek was geworteld in het calvinisme. En Abraham Kuyper vond dat het calvinisme de grondtoon der natie was. Voor Kuyper was het calvinisme een wereldsysteem dat de strijd aanbond tegen de liberale, moderne levensbeschouwing. Niet alle erfgenamen van Calvijn

deelden deze mening. Zo verweet de hervormde theoloog Haitjema Kuyper in 1918 dat hij Calvinijn had omgevormd tot een maatschappelijk en politiek programma. Door de wijze waarop calvinisten zichzelf presenteerden, werd Calvinijn ook in de ogen van veel liberalen en socialisten verbonden aan een herkenbare groep met een eigen maatschappelijke en politieke visie en een eigen levensstijl. Dat deze tegenstanders van de confessionele politiek het calvinisme niet vleidend portretteerden zal niemand zijn ontgaan. Calvinisten waren scherp-slijpers, mensen van de polemieken, de grote bijbels en de donkere kleding. De strenge leer van Calvinijn was eigenlijk té radicaal voor Nederland; aan het einde van 19e eeuw schreef de gewezen predikant en agnost Allard Pierson dat Nederlanders liever gematigd dan radicaal waren, ook op het gebied van de evolutieleer, en dat het land noch calvinistisch noch Darwinistisch was.

Overigens trokken de calvinisten als volksdeel ook in Amerika de aandacht. De Amerikaanse geschiedenis maakte kennis met het calvinisme via de puriteinen. De publicist H.L. Mencken wees op het gebrek aan vreugde onder de puriteinen en zei dat ze gebukt gingen onder ‘the haunting fear that someone, somewhere, may be happy’. Hoe stereotiep ook, Calvinijn en de calvinisten werden door gereformeerden, buitenstaanders en critici verbonden aan een herkenbare maatschappelijke visie én een aparte levensstijl – ascetisch, doctrinair en gedisciplineerd, veeleisend voor zichzelf maar ook voor de samenleving.

Maar er is ook een andere Calvinijn, de Calvinijn wiens invloed in *alle* gezindtes merkbaar was. De Nederlandse katholieken stonden bekend – althans voor de omslag van de jaren zestig – als calvinistisch, schreef de katholieke historicus L.J. Rogier in zijn boek *In vrijheid herboren*. Ze waren ‘zwaarder dan katholieken in andere landen. Nederlandse katholieken mochten niet vloeken, geen leugentjes vertellen om bestwil en niet breien op zondag. Nog steeds zeggen Nederlandse katholieken dat ze een beetje calvinistisch zijn. Maar de invloed van Calvinijn bleef niet beperkt tot de katholieken. De historicus G.J. Schutte schreef twintig jaar geleden hoe het Calvinisme door anderen werd gemaakt tot Nederlands geestesmerk, gekenmerkt ‘door rechtlijnigheid, moralisme, betweterigheid, bekrompenheid, zuinigheid en de onmacht tot het grote gebaar.’ En daar zouden hun groot arbeidsethos en gebrek aan verbeeldingsvermogen nog aan toegevoegd kunnen worden, als ik mijn vrienden in Nederland mag geloven.

Schutte is – terecht – sceptisch als het gaat om het verbinden van vermeende Nederlandse kenmerken met het calvinisme. Verschijnselen zoals betweterigheid of arbeidsethos, zijn niet zomaar toe te schrijven aan Calvinijn of het calvinisme, hoe hard Max Weber dat ook probeerde. Maar het calvinisme als bestanddeel van het Nederlandse karakter blijkt hardnekkig. Sinds de deconfessionalisering van de Nederlandse samenleving is Calvinijn een soort gedeelde component van de samenleving geworden. Geschoren van theologische inhoud is Calvinijn en het calvinisme meer dan ooit een aanduiding geworden voor de *Dutch Way of Life*. Als zij zich willen verontschuldigen voor hun zuinigheid of soberheid, verklaren veel Nederlanders hun gedrag door te zeggen dat ze ‘een beetje calvinistisch’ zijn. Calvinijn lijkt nu tot alle Nederlanders te behoren. Als we *Trouw* moeten geloven hebben we allemaal een C-factor. We hoeven dus helemaal niet gereformeerd te zijn of in God te geloven om dezer dagen ‘Calvinist’ te zijn. De jongeren van tegenwoordig zijn zelfs calvinistischer dan hun ouders, blijkt uit het onderzoek van *Trouw*.

Dat is toch wel opvallend. Er zijn weinig Scandinaviërs die verwijzen naar Luther of het Lutheranisme om hun politiek-maatschappelijke programma, hun sociale ethiek of hun persoonlijke levensstijl te verklaren. En van niet-luthersers heb ik ook nog nooit gehoord dat

ze hun gedrag verklaren door te zeggen dat ze ‘een beetje luthers’ zijn, hoewel Luther zeker invloed heeft gehad op grote delen van noord-Europa. Maar men verbindt Luther niet aan een levenswijze, of een maatschappelijke visie. Zou de gemakzuchtige beeldvorming over Calvijn dan toch iets zeggen over de echte betekenis van deze man voor dit land?

Calvijn benadrukte dat een persoonlijk geloof de aanzet moest zijn om een samenleving te ordenen naar de maatstaven Gods. De liefde der vromen, schreef Calvijn, moest over alle gevallen des levens uitstreken. Dit persoonlijke geloof, het moreel activisme en de zoektocht naar een heilige *res publica* zie je nog steeds terug in de Nederlandse samenleving. Je ziet het in de spiritualiteit van Nederlanders, in hun maatschappelijk activisme en in hun publieke discussies over het goede leven. Zelfs in deze sterk ontkerkelijkt samenleving komt er een enorm moreel activisme bij gewezen calvinisten vandaan. Deze mensen zijn ervan overtuigd dat zij de morele verantwoordelijkheden die zij van huis uit hebben meegekregen beter in de maatschappij dan in de kerk handen en voeten kunnen geven. Ook dat zou een radicalisering van Calvijn kunnen zijn. Mensen als Willem Drees en Joop den Uyl (en vele andere ex-gereformeerden) hebben bevlogen bijgedragen aan het ‘verheffen’ van de samenleving en geijverd voor het algemeen belang.

Je ziet deze maatschappelijke inzet ook bij de orthodoxe calvinisten en hun kerkelijke gemeenschappen. Hoewel ze in Nederland een kleine groep zijn geworden, zetten ze zich actief in voor elkaar en voor de omringende samenleving, zijn ze meer dan gemiddeld actief als vrijwilligers en geven een groter deel van hun inkomen aan goede doelen. En deze maatschappelijke betrokkenheid heeft geleid tot een rijk verenigingsleven en het uitbouwen van een netwerk van christelijke instellingen. Geloof is geen vrome vertoning die je alleen op zondag laat zien en een kerklidmaatschap dient niet om erbij te horen, zoals in Scandinavië; het is iets dat je levenshouding bepaalt en dat je uit moet dragen.

Zo kent de Nederlandse samenleving zowel ijverige gelovigen als bevlogen agnosten, die streven naar gerechtigheid en hun moraal wortelen in – Calvijn. Of de Nederlandse cultuur geheel anders zou zijn zonder Calvijn, is natuurlijk nooit met zekerheid te zeggen. Maar Nederland past wel in een patroon van landen waarin het calvinistische verantwoordelijkheidsbesef een grote invloed heeft gehad op het privéleven en het publieke domein. En al die weinig vleierende typering van het calvinisme bevestigen dit beeld.

Wat is de toekomst van deze erfenis van maatschappelijke activisme, van dit ‘je broeders hoeder’ willen zijn? Is Calvijn zo ingeburgerd, dat we hem niet meer kunnen verliezen – al zouden we dat willen? Daar ben ik niet zeker van. Zoals het geval is bij elke geestelijke traditie, zijn culturele praktijken afhankelijk van een spirituele bron. Om deze culturele tradities levend te houden is het noodzakelijk om de inzichten van deze grote Fransman weer diepgang te doen krijgen. Er is dus meer dan genoeg werk aan de winkel voor Calvijns geestelijke erfgenamen, die zijn betekenis op eigentijdse manier kunnen vertalen naar een land dat hem nog schatplichtig is
